

ҒТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

А. Х. Асенова*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*
(E-mail: aygulassenova@gmail.com)**Бір буынды түркілік түбірлердің мағынасы
(қазақ және ноғай тілдері деректері негізінде)**

Аңдатпа. Мақалада түркі тілдерінің қыпшақ тобына жататын қазақ және ноғай тілдеріндегі бір буынды түбір сөздердің семантикалық ерекшеліктері зерттелді. Ғалым Ә. Қайдардың еңбегіндегі бір буынды «ау», «ар» және «ат» түбірлерге семантикалық талдау жүргізілді. Зерттеудің негізгі мақсаты – қазақ және ноғай тілдеріндегі ортақ бір буынды түбірлерді талдай отырып, семантизация (мағынаның қалыптасуы) процесін анықтау. Зерттеу тіл білімі, лексикология және семантика салаларындағы салыстырмалы талдаулардың аясын кеңейтуге бағытталған. Түркі тілдеріндегі мәдени байланыстарды қазақ және ноғай тілдеріндегі бір буынды түбірлердің мағыналық өзгерістері арқылы көрсету идеясы қарастырылды. Семантикалық талдау нәтижесінде қазақ және ноғай тілдеріндегі бір буынды түбірлердің тарихи даму барысында елеулі өзгерістерге ұшырағаны анықталды. Бұл өзгерістер әртүрлі тілден тыс факторлардың әсерімен орын алған. Кейбір түбірлер бір тілде бастапқы мағынасын сақтаса, екінші тілде ол мағыналық кеңею процесі арқылы жаңа мағынаға ие болған немесе кейде бастапқы мағынасын жоғалтып, жаңа мағынаға өзгерген. Бүгінгі таңда тіл білімінің жаңа бағыттарында көптеген зерттеулер жүргізілуде. Алайда, салыстырмалы тіл білімі, ноғай тілін зерттеу және семантизация процесінің талдауы зерттеудің құндылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: түркі тілдері, ноғай тілі, салыстырмалы-тарихи әдіс, лексикалық-семантикалық тәсіл, түркілік түбірлер

DOI:

Түсті: 13.08.2024; Мақұлданды: 19.09.2024; Онлайн қолжетімді: 5.12.2024.

Тіл білімінің бүгінгі зерттеулерінің көбі антропоэзектік бағытта екені белгілі. Формадан мағынаға қарай ойысқан жаңа бағыт негізінде тіліміздегі лексикалық бірліктердің тарихи-мәдени аясы жан-жақты қарастырылуда. Сөздің мағынасы беретін тілдік ақпарат ұлттың болмысынан, өткен тарихынан сыр шертеді.

Семантика – тілдегі сөздердің синхрондық және диахрондық аспектіде мағыналық табиғатын қарастыратын тіл білімінің саласы. Сөздің мағыналық дамуы мен өзіндік ерекшеліктерін тарихи тұрғыдан қарастыру бүгінгі тіл білімі үшін маңызы зор. Семантика және салыстырмалы тіл білімі зерттеуді қажет ететін тіл білімінің салалары.

Түркі тілдерінің соның ішіндегі қазақ және ноғай тілдеріндегі ортақ түркілік түбірлерді негізге ала отырып семантикалық табиғатын анықтау зерттеу жұмысымыздың өзектілігін айқындайды.

Ғалым М. Томанов «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» еңбегінде түркі тілдерін бір-бірінен ерекшелейтін үш негізгі лексикалық белгілерді көрсетеді: «а) байырғы лексика нақты ұғыммен байланысты, интеллектуалды лексика абстракты және мәдени ұғымды білдіреді; ә) байырғы лексика көбінесе бір буынды, кейде екі буынды болып келеді; б) мән-мағына тұрғысынан жіктелген сингармониялық параллельдер

бар; в) синкретизмнің (түбірлердің, негіздердің) іздері бар» [1, 9]. Демек түркі тілдеріне лексикологиялық талдау жасауда байырғы лексикасы саналатын бір буынды түбірлердің қарастырылғаны жөн.

Біздің зерттеуімізге нысан ретінде ғалым Ә. Қайдардың «Структура односложных корней» еңбегіндегі бір буынды түбірлерден *ау, ар* және *ат* түбірлерін алдық. Аталған түбірлерді қазақ және ноғай тілдері негізінде семантикалық табиғатын зерттедік.

Түркі тілдерінің классификациясы бойынша Батыс ғұн бұтағының қыпшақ-ноғай тармағына жататын қазақ және ноғай тілдері бір-біріне өте жақын тілдер. Алайда кейбір ортақ түркілік түбірлер мағынасы түрлі экстралингвистикалық факторлар әсерінен өзгеріске түскенін және мағынаның тарылу-кеңеюі процестерін байқадық.

Ноғай тілі - бүгінгі түркі тілдерінің ішінде ғылыми зерттеуге мұқтаж тілдердің бірі. Бұл тілдің түркілік негізі сақталған, аясы кең. Ол әлі талай ғылыми еңбектерге нысан ретінде алынып, талдануды қажет етеді.

Ноғай тілі мен қазақ тілінің сөздік қоры, грамматикалық құрылымы және дыбыстық жүйесі бір-біріне ұқсас. Екі тілдік ұқсас аспектілерін зерттеу тілдік қарым-қатынастарды тереңірек түсінуге жол ашады.

Семантикалық өзгерістер тілге жаңа серпін бере отырып, лексикалық қорын арттыратыны мәлім. Демек кез-келген тілдің сөздік құрамында семантизация құбылысының зор маңызға ие болатыны анық.

Қазақ тілін орыс тілімен не ағылшын тілімен салғастыра зерттелген жұмыстар көп. Алайда түркі тілдеріне жүргізілетін салыстырмалы-тарихи зерттеулер сирек. Біздің мақаламыздың ғылыми құндылығы – салыстырмалы-тарихи бағытта зерттелуінде.

Демек қазақ және ноғай тілдерін салыстыра зерттеу арқылы біз тілдердің сөздік құрамын, қалыптасу тарихын, түркі тектестігін сақтау дәрежесін, семантикалық ерекшеліктерін анықтауға тырыстық.

Сөз – дыбыс пен мағынаның жиынтығы екені белгілі. Сөзге тілдік талдау жасау үшін оның мағыналық табиғатын айқындау қажет. Тілімізде ғалымдар тарапынан сөз мағынасына берілген анықтамалар мен тұжырымдар көп.

Ғалым М. Оразов «Қазақ тілінің семантикасы» еңбегінде: Сөз мағынасы – тіл білімінің еншісіне тиетін категория, сол үшін де оны жан-жақты талдау тіл білімінің үлесіне тиеді. Сөз мағынасының құрамында ол затты не ұғымды әрі жалпылап, әрі басқа заттардан ерекшелеп ажыратып, даралап тұратын мағыналық элементтің барлығы анық, – деп көрсеткен [2, 29].

Сөздердің мағыналық құрылымын талдау жан-жақтылықты қажет етеді. Бір ғана түбір арқылы түркі тілдерінің лексикалық құрамының өткен және қазіргі күйінен біршама ақпарат алуға болады. Ортақ түбірлерді семантикалық жақтан зерттеу үшін алдымен ұқсас түркі тілдерін салыстыру қажет. «Салыстыру үшін бастапқы мағынадағы сөздердің денотаттық, сингификаттық белгілерін, яғни архисемаларын анықтап, осы архисемалардың қайсысы кейінгі мағынадағы сөздер үшін мазмұндық, формалық байланыстырушы белгі, қайсысы айырушы, саралаушы белгі екендігін айқындап, төркіндес, тектес екендігі дәлелденеді [3, 11].

Түркі тілдерінің ішінен қазақ және ноғай тілдері жақын туыс тілдер болғандықтан алынды. Қыпшақ бұтағына жататын тілдер ішінде ноғай тілінің қолданушысы күн өткен сайын азайып барады. Бүгінде ноғай тілінің сөйлеушілерінің арасында тілдің сақталуы мен болашақ дамуы қиындап барады. Ноғай тілін тұтынушылар Ресей Федерациясының Дағыстан, Астрахань, Краснодар және Ставрополь аймақтарында бар. Сонымен қатар біздің елімізде, Түркияда, Чечен Республикасында да кездеседі. Ноғай тілі үш негізгі диалектіні қолданады:

1. Ақ-ноғай (батыс ноғай);
2. Қара ноғай (шығыс ноғай);

3. Орталық ноғай.

Сөздік қорында араб және парсы тілдерінен енген сөздер көп. Жазба тілі әуелде араб тілінде, кейін латынға көшті, қазір кирилл әліпбиін қолданады.

Зерттеуімізде семантикалық талдау арқылы қазақ және ноғай тілдеріндегі ортақ түбірлердің мағыналық ерекшеліктерін айқындадық. Бұл мақсатқа жету үшін Ә.Қайдардың «Структура односложных корней» еңбегінде *ау*, *ар* және *ат* бір негізді түбірлерін нысана етіп алдық. Ғалым еңбегінде *ау* сөзінің сегіз түрлі мағынасы берілген: «*Ау* – 1) охота, ловушка; 2) мотня, клин (у брюк, штанов); 3) перевалить, перекочевать; 4) ау+ыр – болеть, хворать; 5) ответный возглас, обращение; 6) ау+дан -плоскость чего-то, район; 7) азын-аулақ – мало, незначительно; 8) аул – пристанище, жилище» [4, 173]. Мұндағы алғашқы үш мағынасы түбір күйіндегі лексикалық мағыналары болса, кейінгілері қосымшалар үстеу арқылы туындаған жаңа мағыналары саналады.

Ау сөзінің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» төрт түрлі мағынасы бар: «*Ау* – 1) балық ұстайтын үлкен сүзгі тор; 2) бұт киімнің екі балағының түйіскен жері; 3) көліктің үстінен жүктің бір жағына қарай лықсып түсуі, ауытқуы, көшу; 4) шақырғанға берілетін жауап сөз; [5, 70]. Яғни сөздікте жаңадан төртінші мағынасы анықталған. Демек бірінші және екінші мағыналары заттың не киімнің сыртқы формасына қарай қолданылса, үшінші мағынасы белгілі бір қимылды сипаттайды.

Н. Баскаковтың редакторлығымен басылған «Ногайско-русский словарь» сөздігінде: «*Ав* 1. Охота; *авга* шығув – пойти на охоту; 2. *Сеть ав* салув ставить, расставлять сети; 3. *Мотий* – брюк, штанов; 4. *Межд.* Выражающее удивление, сомнение; 5. *Межд.* Гав-гав (подражание лаю собак)» [6, 20]. Байқағанымыздай ноғай тілінде *ау* сөзінің іс-әрекетті сипаттайтын *ауып кету*, *көшу* мағынасы қолданылмайды.

«Древнетюркский словарь» сөздігінде *ау* сөзінің төмендегідей мағыналары берілген: «*AV* – 1. Охота: *Av avla*; 2. Сети, певод – *davlat avi* – эти слова послужат тебе сетями счастья; 3. *A?* – переспрос не услышанного» [7, 68]. Сөздік бойынша жаңа мағынаны байқауға болады. Кейбір түркі тілдерінде бақ-дәулет, қуанышпен байланысты та қолданылатынын білдік.

Семантикалық талдау барысында кез-келген сөздің шығу төркініне, этимологиясына мән берген дұрыс. «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде» анықтамасы былай берілген: «*Ау*. Бұл сөз көне түркі-монғол тілдерінің жазу нұсқаларында *аб* түрінде кездеседі, ол *аң аулау* деген мағынада жұмсалады. Қазақ тілінің оңтүстік говорларында *ау аулау* – *аң аулау*, *аңға шығу*. *Ау қылу* – *аң аулау* тіркестері бір-біріне синонимдес. Қазіргі қазақ тіліндегі балық аулайтын тор мағынасындағы *ау* да осы *аб/ав* сөздерімен байланысты болу керек» [8, 45]. Демек алғашқы формасы тарихи ескерткіштерде көрсетілгендей *-ав*, *-аб* болған.

Тағы бір дәлел ретінде ғалым Б. Сағындықұлы өзінің «Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері» еңбегінде бір буынды *ау* сөзі туралы: «Қазақ тілінде зат есім, етістік, шылау, одағай ретінде бес сөзден тұратын омонимдік қатар жасайды. Осылардың арасында зат есімдік тұлғасы көне түркі жазба ескерткіштерінде кездеседі. Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі тұлғасы – *аб*, Махмұд Қашқари сөздігінде – *ав*, «Қисас-ул анбийада» – *аф*: *ф-б-в-у* сәйкестігін түзеді» – деп көрсеткен [9, 217].

Зерттеу жұмысының негізінде *ау* бір буынды сөзі қазақ және ноғай тілінде де активті қолданылады. Сонау түркі ескерткіштерінен белгілі бұл түбір өзінің түпкі мағынасын сақтай алған. Негізгі зат есім ретіндегі және одағай түріндегі мағыналары екі тілде де бар. Олар: зат есім түріндегі *шалбардың ауы*, *аңшылыққа қажетті құрал*, *шақырғанға берілетін жауап*. Етістік ретіндегі *ауып кету*, *көшу* семалары тек қазақ тілінде ғана қолданылады.

Ә. Қайдар қарастырған бір буынды түбірлердің бірі – *ар*. Ғалымның жоғарыда аталған еңбегінде *ар* сөзінің он бір түрлі мағынасы берілген: «*Ар* – 1) *ар* жақта на той стороне; 2) *ара* – между, середина; 3) *ары*, *ару* – очищаться, чистейший; 4) *ары* – худеть; 5) *ары* –

уоставать; б) честь, совесть; 7) арлан – самец хищных животных, ар – мужчина, самец; 8) нечто торчащее, неуклюжее; 9) арна – посвящать, адресовать; 10) разрытая, размытая, разрезанная полоса; 11) ар ете түсу – рывкнуть, вдруг зарычатъ» [4, 171].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Ар – 1) адамгершілік ізгі қасиет; 2) ар жақ – арғы беті, бір нәрсенің жалғасы», - екі мағынасы ғана сипатталған. [5, 52].

Профессор А. Салқынбай «Қазақ тілінің сөзжасам сөздігінде» тіліміздегі *ар* сөзінің семантикалық, синтетикалық тәсіл арқылы он тоғыз туынды түбірін, аналитикалық тәсіл арқылы он екі туынды түрін анықтаған. Мәселен: *арла, арлан, арлылық, арсыз, арсыну, ар көру, ар тұту, арынан аттау, арын аяққа баспау, арын сақтау, арын сату, арын төгу, ары таза, ар-иман, ар-инабат* және т.б [10, 61].

Түркі тілдерінің тарихи сөздігі – «Древнетюркский словарь» еңбегінде ар-дың жаңаша мағыналарын да көруге болады: AR – 1. Рыжий, бурый, красноватый; 2. Ar böri – гиена; 3. Обманывать, лгать, соблазнять; 4. Уставать, утомляться; 5. Отделять [7, 50]. Түсті білдіретін қызыл сөзінің этимологиясында да *ар* түбірі бар екені мәлім.

Н. Баскаковтың «Ногайско-русский словарь» сөздігінде: «ар – юз квадрат метрге тень ер ольшеви», – деген өлшем бірлік ретіндегі мағынасы берілген [6, 27]. Ар өлшем бірлігі халықаралық өлшем бірлік ретінде бұрыннан қолданыста бар.

Ноғай тіліндегі фразеологиялық сөздікте *ар* сөзімен келетін фразеологиялық бірліктер сипатталған. Мәселен: 1. Ар этуув неге – уялув, кажынув неге, неден. «Делаться стыдно», стыдиться, воздержаться [11, 38].

Ноғай тілінің мақал-мәтелдерінде:

Яхшыдынь яхшылығы ол болар: сойлемеге ар этер

Атақты Шалкиіз жыраудың: Жақсының жақсылығы сол болар – Жаманменен бас қосып сөйлемекке ар етер, – өлең жолдарындағы ар-ұяттың мәні ноғай тілінде мақал ретінде қолданылады.

Қазақ және ноғай тіліндегі ар сөзімен байланысты мағыналас фразеологизмдер:

Арага от салув – арага от салу;

арага сувыклык энув – арасы суып кету;

арадан йылан ыткендей – арадан жылан өткендей;

араларыннан кыл да ытпейди – араларынан қыл өтпейді.

Түркі тілдеріндегі ортақ түбірлерге салыстырмалы талдау жасағанда олардың шығу тегіне мән беру қажет. «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде» *арбау, арқа, арық* секілді сөздердің этимологиясы ар-дан шыққандығы жайлы айтылады. Мәселен, *арбау* – көне түркі ескерткіштерінде *ар* – алдау, қызықтыру мағынасында (Малов. Пам. др. Письм. 359) қолданылған. А.Н. Кононов *арқа* сөзінің түбірі – *ар* (монгол тілінде сақталған, мағынасы *арт жақ, арқа* деп көрсетеді. Бұл деректерге сүйене отырып, *арқа* сөзінің алғашқы төркіні ар болғаны, -қа етістіктер мен үстеулерге қосылып жаңа атау жасайтын жұрнақ екенін байқаймыз [8, 42].

Э. Севортянның «Этимологический словарь тюркских языков» сөздігінде *ар* сөзінің арықтау, азып кету семасы басты мағына ретінде қарастырылған: Ар – худеть, уставать, утомляться. Выражение значения «худеть» вторичной формой арықлан – явилось фактором, облегчавшим слияние его с ары – уставать. Другим фактором была выработка пограничных, переходных значений типа «обессилеть», «лишиться сил» [12, 161]. Демек *ар* сөзінің мағынасы екі тілде де ұқсас. Доминантты қолданыстағы семасы – *ар-ұят* мағынасы саналады. Сонымен қатар бұл мағынасы барлық дерлік түркі тілдерінде қолданыс тапқан. Ғалым Э. Қайдар қарастырған келесі бір түбір – *ат* түбірі. Ат түбіріне де қазақ және ноғай тілдеріндегі семантикалық ерекшеліктерін қарастыра келіп ұқсастықтары мен мағына дамуына байланысты өзіндік ерекшеліктерін анықтадық. Алдымен ғалымның берген анықтамасын қарастырсақ: «Ат. – 1. Конь; лошадь; 2. Имя, название, наименование; 3. бросать, кидать; 4. Синкр. Разводить, раздвигать; 5. *Адыраң*

– *ат+ыр+аң* – көз глаза на выкате; 6. Синкр. Шаг, ход, ходьба – *атта, адым*; 7. *Атырау* – отдаленный (от берега реки) участок; *атырап* – окрестность, край» [4, 171]. Мұнда ғалым түркі тілдері бойынша жеті түрлі мағынасын көрсетіпті.

Біз қарастырып отырған қазақ тілі мен ноғай тілінің түсіндірме сөздіктеріндегі негізгі семаларына назар аударсақ: «Ат I. 1. Піштірілген еркек жылқы; 2. Мініп, жегіп күшін пайдаланатын көлік; 3. Спорт жылқының басына ұқсастырып жасалған шахмат фигурасы; II. Балаға қойылатын есім, ныспы; 2. Белгілі бір нәрсеге, затқа қойылған атау; III. 1. Қару-жарақтан оқ шығару; 2. Лақтыру, атқылау; 3. Бір затты екінші затқа ұып тигізу; 4. Шегу, иіскеу, тарту; 5. Көкке көтерілу; 6. Ыршу, ырғу; 7. Ауысп. Белгілі затқа есімдермен тіркесіп, бұрқыраған, қаулаған көптік ұғым білдіреді: атқан таңдай – аппақ, әдемі [5, 65].

Ноғай тілінің түсіндірме сөздігінде төмендегідей екі мағынасы ғана берілген: ат – 1. Имя, наименование; *ат тағув* – давать прозвище; *обтирик ат* – кличка, прозвище; 2. Лошадь – атка минуув – садиться на лошадь; *атка иер салув* – седлать лошадь [6, 52].

Байқағанымыздай түркі тілдеріне ортақ түбір – *ат* екі тілде де активті түрде қолданылады. Мәселен, *ат* түбірі ноғай тілінде тура мағыналары ғана яғни 1) есім; 2) жылқы қолданылса, қазақ тілінде ат (жылқы) мағынасының кеңеюі негізінде көптеген семалары анықталды. Жылқының аттауы қимылынан секіріп өту, атып жіберу, жоғарылау, биікке көтерілу, ату секілді іс-әрекетті көрсететін жаңа мағыналар қалыптасқан. Қазақ тіліндегі фразеологиялық бірліктер де осы мағынаның кең ауқымда таралуынан туындаған. Демек ат семасының зат есім тұлғасындағы мағынасы қимылдық мағына ретінде жаңа қосымша мағына тудырғанын көре аламыз. Бұл мағына тілдік бірліктермен байланысқа түсе отырып мағыналық аясы артқан.

Қарастырылған түркілік түбірлердің бәрінде де семантикалық өзгерістер орын алған. Түрлі экстралингвистикалық факторлар әсерінен мағына не ауыспалы мағынаға ойысқан, не болмаса жаңа мағына қалыптасқан. Біз ғылыми зерттеуімізге мысал ретінде қарастырған үш бірдей бірбуынды түркілік түбірлердің семантизациялық көрінісін кесте арқылы бергенді жөн көрдік:

Кесте 1 – «ау», «ар», «ат» түбірлерінің семантикалық дамуы

Тілдік қатысы	Бір буынды түркілік ортақ түбірлер		
	Ау	Ар	Ат
Қазақ тілінде	1) балық ұстайтын тор; 2) бұт киімнің екі балағының түйіскен жері; 3) ауытқу, көшу; 4) шақырғанға жауап беретін сөз;	1) адамгершілік қасиет; 2) ар жақ – бір нәрсенің жалғасы;	1) жылқы; 2) жегін күшін пайдаланатын көлік; 3) шахмат фигурасы; 4) есім, ныспы; 5) қарудан оқ шығару; 6) лақтыру, көкке көтерілу, ыршу, ырғу; 7) ауысп. <i>атқан таңдай</i>
Ноғай тілінде	1) аңшылық – авга шығув; 2) ав салув - ставить, расставлять сети; 3) мотий – брюк; 4) межд. Выражающее удивление; 5) межд. гав-гав (подражание лаю собак)	1) ар-ұят; 2) квадрат/метр – өлшем бірлік;	1) имя, наименование; 2) лошадь;

Тұжырымдай келе, біз қарастырған үш түбір де қазақ және ноғай тілінде күнделікті тұрмыста жиі қолданылады. Бірақ әртүрлі дәрежеде көрініс береді. Себебі - тіліміздегі мағынаның тарылу не кеңею құбылысының нәтижесінде бір түбірдің қосымша бірнеше мағынаға ие болуы бар.

Салыстырмалы-тарихи тіл білім қашанда өзекті. Себебі түркі тілдерінің тарихы, сөздік құрамының мағыналық дамуы, этимологиясы, өткені мен бүгіні сол этникалық топтардың тарихынан, мәдениетінен сыр шертеді. Алтай тілдері тобының қыпшақ бұтағындағы бір-біріне өте жақын қазақ және ноғай тілдерінің өзінде түрлі семантикалық өзгерістер орын алғанын зерттеуіміз дәлелдеді. Аталған тілдерді болашақта корпустық лингвистикалық бағытта да қарастыру қажеттігін байқадық.

Осылайша, жоғарыда берілген тұжырымдар негізінде түркі тілдеріндегі ортақ түбірлер семантизациясын талдау арқылы түбірдің бастапқы және кейінгі мағыналарының арасында байланыс бар деп қорытынды жасауға болады. Алайда кейбір ортақ түбірлерге экстралингвистикалық факторлардың әсер еткені де көрініс берді.

Ортақ түбірдің дыбыстық өзгеріске түскен не түспегенін анықтау үшін қазіргі түркі тілдеріндегі, көне жазба материалдардағы мағынасы жақын сөздермен салыстыру маңызды.

Сөз мағынасының өзгеруі – ұзақ процесс. Ол сөздің құрамындағы семантикалық байланыстардың әлсіреуінен немесе күшеюінен туындайды.

Қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдеріндегі ортақ түбірлердің бастапқы, негізгі мағыналары туынды сөздерінде де сақталғанын байқадық. Түркілік ортақ лексиканың семантикалық өзгеру себептері, салдары, заңдылықтары тарихи процестің нәтижесі болып табылады.

Қорыта келе, қазақ және ноғай тілдеріндегі ортақ түбірлерді семантикалық талдау жүргізе отырып салыстырғанда өзгешеліктер бар екенін көрсетті. Түбірлердің тура мағынасы уақыт өте келе кеңейіп, жаңа бір мағынаға ие болған. Көп жағдайда ноғай тілінде түбірлердің денотаттық мағыналары ғана қолданылса, қазақ тілінде ауыспалы мағыналары қалыптасқандығына және метафоралық-метонимиялық жаңа мағыналарға ие болғанына көз жеткіздік.

Әдебиеттер тізімі

1. Томанов Ш. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы, 1992. – 190 б.
2. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы, 1991. – 211 б.
3. Жалмаханов Ш.Ш. Жылқыбай Г.Қ. Жалпы түркілік «бәд», «қоб» этимондарының этимологиялық этюдтері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – N2 (124). – Б. 11.
4. Кайдар А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке: монография / М - во образования и науки РК, Ин-т языкознания им. А. Байтурсынова. – Алматы: Арыс, 2005. – 295 с.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
6. Ногайско-русский словарь / под редакцией Н.А. Баскакова. – Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1963. – 560 с.
7. Древнетюркский словарь / редкол. В. М. Наделяев. – Л. : Наука, 1969. – 676 с.
8. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966. – 240 б.
9. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері – Алматы: Қазақ университеті, 2005. - 257 б.
10. Қазақ тілінің сөзжасам сөздігі / құраст. А. Б. Салқынбай. – Алматы, 2016. – 3-бөлім.

– 431 б.

11. Шихмурзаев Д. М. Ногайско-русский фразеологический словарь [Ногайша-орысша фразеологиялык соьзлиги]. – Махачкала: Изд-во НИИ педагогики, 2006. – 296 с.

12. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: общетюрк. и межтюрк. основы на гласные. – М.: Наука, 1974. – 767 с.

References

1. Tomanov Ş. Türkü tilderiniñ salıstırmaly gramatikasy [Comparative grammar of Turkic languages] – Almaty, 1992. – 190 p. (In Kazakh)

2. Orazov M. Qazaq tiliniñ semantikasy [Semantics of the Kazakh language] – Almaty, 1991. – 211 p. (In Kazakh)

3. Jalmahanov Ş.Ş. Jylqybai G.Q. Jalpy türkılık «bäd», «qob» etimondarynyñ etimologialyq etüditeri [Etymological Etudes of the common Turkic etymons «bäd», «qob»] // Bulletin of Yassawi University. – 2022. – N 2 (124). – P. 11. (In Kazakh)

4. Kaidar A.T. Struktura odnoslozhnykh kornei i osnov v kazakhskom yazyke: monografiya [The structure of monosyllabic roots and bases in the Kazakh language: monograph] / Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Institute of Linguistics named after A.Baitursynov. – Almaty: Arys, 2005. – 295 p. (In Russian)

5. Qazaq tiliniñ tüsındırme sözdıgı [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] / The general editorial office was headed by T. Zhanuzakov. – Almaty: Dyke-Press, 2008. – 968 p. (In Kazakh)

6. Nogaisko-russkii slovar' [Nogai-Russian dictionary] Edited by N.A. Baskakov. – Moscow: State Publishing House of Foreign and National Dictionaries, 1963. – 560 p. (In Russian)

7. Drevnetyurkskii slovar' [Ancient Turkic Dictionary] / Edited by V. M. Nadelyaev. – L.: Nauka, 1969. – 676 p. (In Russian)

8. Qazaq tiliniñ qysqasha etimologialyq sözdıgı [Brief Etymological Dictionary of the Kazakh language] – Almaty: Ğylym, 1966. – 240 p. (In Kazakh)

9. Sağyndyqūly B. Qazaq tılı leksikasy damuynyñ etimologialyq negızderı [Etymological foundations of the development of the vocabulary of the Kazakh language] – Almaty: Qazaq universiteti, 2005. – 257 p. (In Kazakh)

10. Qazaq tiliniñ sözjasam sözdıgı [Dictionary of Word formation of the Kazakh language] / Comp. A.B. Salkynbay. – Almaty, 2016. – Part 3. – 431 p. (In Kazakh)

11. Shikmurzaev D. M. Nogaisko-russkii frazeologicheskii slovar' [Nogai-Russian phraseological dictionary]. – Makhachkala: Publishing House of the Institute of Pedagogy, 2006. – 296 p. (In Russian)

12. Sevortyan E. V. Etimologicheskii slovar' tyurkskikh yazykov: obshchetyurk. i mezhtyurk. osnovy na glasnye. [Etymological dictionary of Turkic languages: general Turkish. and the interturk. the basics of vowels.] – M.: Nauka, 1974. – 767 p. (In Russian)

A.Kh. Assenova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: aygulassenova@gmail.com)

**The meaning of one-syllable Turkic roots
(based on the data of the Kazakh and Nogai languages)**

Abstract. This article examines the semantic characteristics of monosyllabic common roots in the Kazakh and Nogai languages, which belong to the Kipchak branch of Turkic languages. A semantic analysis of the roots «au,» «ar,» and «at,» as considered by the scholar A. Kaidar, is conducted for these languages. The main objective of this research is to determine the process of semantization by analyzing the common monosyllabic roots in the Kazakh and Nogai languages. The primary focus is to expand the scope of comparative linguistics, lexicology, and semantics, and to study the general laws of meaning. We explore the idea of illustrating cultural connections between Turkic languages through the semantization of monosyllabic roots in Kazakh and Nogai languages. As a result of the semantic analysis, we observed that the monosyllabic roots in Kazakh and Nogai languages have undergone significant changes over the course of historical development. These changes were influenced by various extralinguistic factors. While a particular root might retain its original meaning in one language, in the other it might develop a new meaning through a process of semantic expansion or, in some cases, lose its original meaning entirely or transform into a different sema. Today, there are many studies being conducted in the field of linguistics following new directions. However, the analysis of comparative linguistics, the study of the Nogai language, and the examination of the semantization process highlight the value of this research.

Keywords: Turkic languages, Nogai language, comparative-historical method, lexical-semantic approach, Turkic roots

А.Х. Асенова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: aygulassenova@gmail.com)

**Значение односложных тюркских корней
(на основе данных казахского и ногайского языков)**

Аннотация. В данной статье рассматриваются семантические характеристики односложных общих корней в казахском и ногайском языках, которые относятся к кипчакской ветви тюркских языков. Проведен семантический анализ корней «au», «ar» и «at», по мнению ученого А. Кайдара, для этих языков. Основная цель данного исследования - определить процесс семантизации путем анализа общих односложных корней в казахском и ногайском языках. Основной целью является расширение области сравнительного языкознания, лексикологии и семантики, а также изучение общих законов значения. Мы исследуем идею иллюстрации культурных связей между тюркскими языками посредством семантизации односложных корней в казахском и ногайском языках. В результате семантического анализа мы обнаружили, что односложные корни в казахском и ногайском языках претерпели значительные изменения в ходе исторического развития. На эти изменения повлияли различные экстралингвистические факторы. В то время как конкретный корень может сохранить свое первоначальное значение в одном языке, в другом он может приобрести новое значение в процессе семантического расширения или, в некоторых случаях, полностью утратить свое первоначальное значение или трансформироваться в другую сему. Сегодня

в области лингвистики проводится множество исследований в новых направлениях. Однако анализ сравнительного языкознания, изучение ногайского языка и изучение процесса семантизации подчеркивают ценность этого исследования.

Ключевые слова: Тюркские языки, ногайский язык, сравнительно-исторический метод, лексико-семантический подход, тюркские корни

Автор туралы мәлімет:

Асенова А.Х. – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0003-3986-5055.

Information about author:

Assenova A.Kh. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0000-0003-3986-5055.

Сведения об авторах:

Асенова А.Х. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0003-3986-5055.